

gyarmati@neprajz.hu_219_24

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Xántus János és a hazai néprajzi muzeológia kezdetei

Gyarmati János

Budapest, 2024

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

1868. december 15-én báró Eötvös József, a kiegyezés utáni első magyar kormány vallás és közoktatásügyi minisztere, egyszersmind a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, látszólag minden különösebb előzmény nélkül, az alábbi utasítással rendelte Xántust Jánost az Osztrák-Magyar Monarchia kelet-ázsiai expedíciójához: „A kiküldetés célja a magyar nemzeti Museum, magyar tudományos Akadémia, s a magyar Kir. tudom. Egyetem természetrajzi, népismeit és könyvészeti gyűjteményeinek gyarapítása, s az ottani természeti s népismeit állapotoknak tanulmányozása [...] mindenekelőtt a tudomány fentebbi ágazataira vonatkozó tárgyaknak gyűjtése, illetőleg készpénz vétel vagy csere útján beszerzése.”

Ebből a tömör feladatmeghatározásból kibontható kérdések sora szabta meg a jelen disszertációban testet öltő kutatás kiindulópontját. Miért tette Eötvös József Xántus feladatává távoli vidékeken történő információ- és tárgygyűjtést, miközben a több mint 60 évvel korábban alapított Nemzeti Múzeum gyűjtőkörét konzekvensen Magyarország területében határozták meg, és abból egyesek még a magyar honfoglalás előtti tárgyakat is kizárták volna? A gyűjtendő tárgyak között miért szerepeltek népismeit tárgyak, miközben ezeket a szóban forgó időszakban annyira nem tartották muzealizálásra érdemesnek, hogy még a Reguly Antal által Szibériában gyűjtött néprajzi tárgyak is pusztulásra voltak ítélve a Nemzeti Múzeum folyosóján? És egyáltalán, mit érthettek ebben az időszakban a népismeit fogalma alatt? Mi vezetett a gyűjtésre alkalmas adó Osztrák–Magyar kelet-ázsiai expedícióhoz, s mi volt abban Magyarország szerepe?

Miközben ezekre a kérdésekre keressük a választ, óhatatlanul szembe találjuk magunkat az eseményeket alakító szereplőkkel, ami azért is lényeges, mert az ő gondolkodásuk megértése nélkül lehetetlen lett volna választ kapni a fenti kérdésekre. Így meg kellett vizsgálni azt is, hogy miféle tágabb összefüggések vezették abba az irányba Eötvöst, hogy barátjával, Pulszky Ferencsel karöltve gyökeresen új irányt szabjon a Nemzeti Múzeum fejlődésének? Mint ahogy azt is, milyen szerepet játszottak a hazai tudományosság szereplői abban, hogy az alapvetően diplomáciai és kereskedelmi feladatokat maga elé tűző kelet-ázsiai vállalkozás tudományos expedícióként is működjön? És mindenekelőtt fel kellett tárni azt a folyamatot, aminek eredőjeként kézen fekvő módon adódott: Xántus volt az egyetlen, aki képes lehetett az Eötvös által kitűzött feladat végrehajtására. Ha pedig végig kísértük Xántus kelet-ázsiai gyűjtőútját és mérlegre tették ott összehordott gyűjteményét, nem

térhetünk ki annak megválaszolása elől sem, hogy mi vezetett a Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának és az azzal együtt létrehozott Iparművészeti Múzeum megalapításához? És egyáltalán miként született meg a magyar néprajzi muzeológia a néprajz, a kézműipar és az iparművészet metszéspontjában, s végül, hogy kristályosodott ki a Néprajzi Múzeum máig betöltött kettős, Európán kívüli és hazai tárgyakat gyűjtő, sőt, ha a magyar őstörténeti és rokonság kutatásban betöltött szerepét nézzük, hármas szerepe? A dolgozat alapját jelentő kutatás fő célja tehát az volt, hogy elsősorban Xántus, továbbá néhány kortársának életútján, törekvésein keresztül bemutassa a magyarországi néprajzi muzeológia megszületését és azt a helyet, amelyet a 19. század második felében kivívott magának.

II. Az elvégzett vizsgálatok, rövid leírása, a feldolgozás módszerei, a források feltárása és felhasználása

A fentiekben megfogalmazott célok megvalósítását számos forrástípus feltárása és összehasonlító elemzése tette lehetővé. A legfontosabb forrást négy levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Osztrák Állami (*Österreichisches Staatsarchiv*) és Hadi Levéltár (*Kriegsarchiv*), valamint az Amerikai Nemzeti Levéltár (*National Archives*) dokumentumai jelentették, de jelentős hozzájárulást jelentettek a Néprajzi és a Magyar Természettudományi Múzeum adattárának kéziratos dokumentumai is.

Noha Xántus, családja birtokában levő leveleinek nagy része a II. világháború végén megsemmisült, nagyszámú levele maradt fenn a washingtoni Smithsonian Institutionban és továbbiak a philadelphiai American Philosophical Societyben, az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárában, a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumban, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Ezek mellett a kéziratos, ún. ego dokumentumok mellett fontos kiegészítést jelentettek Xántusnak a washingtoni, illetve a budapesti Természettudományi Múzeumban őrzött gyűjtési naplói, csakúgy, mint nyomtatásban megjelent hosszabb-rövidebb írásai. A levelek és a független levéltári források és publikációk összevetése számos esetben segített megítélni Xántus által közölt állítások valóságtartalmát, rekonstruálni tartózkodási helyét és annak időtartamát, továbbá megérteni azt a folyamatot, ahogy amerikai tartózkodása során Xántus tapasztalt természettudományi szakemberré képezte magát és a Smithsonian Institution egyik legjelesebb gyűjtőjévé, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum kiemelkedő gyarapítójává vált.

Az általa és mások által összegyűjtött tárgyak múzeumi dokumentumai, a Néprajzi, a Természettudományi, az Iparművészeti, a Nemzeti Múzeum és nem utolsósorban a

Smithsonian National Museum of Natural History leltárkönyvei, gyűjtőlistái ugyancsak elengedhetetlen feltételét képezték a disszertációban bemutatott folyamatok értékelésének, csakúgy mint Xántus, elsősorban Délkelet-Ázsiában készített rajzai és az általa beszerzett fényképfelvételek. Ezeket az elsődleges forrásokat egészítették ki a nyomtatásban megjelent korabeli publikációk, legyenek azok sajtóbeszámolók vagy éppen szakmai közlemények, mindenekelőtt Pulszky Ferenc és Rómer Flóris tollából, de meg kell említenünk Eötvös József és Herman Ottó parlamenti felszólalásait is, különösen Eötvös 1869-ben elmondott beszédét, amiben nemcsak új irányt szabott a Nemzeti Múzeum fejlődésének, hanem tanúbizonyságot tett a tudomány megváltozott szerepének felismeréséről is.

Külön ki kell emelnünk a korabeli sajtó információgazdagságát is. Noha a Xántus életrajzát 1970-ban közreadó Sándor István hihetetlen alaposággal dolgozta fel a korabeli sajtóban megjelent cikkeket, a manapság már rendelkezésre álló és szinte nap mint nap bővülő Arcanum keresőrendszere olyan adatokat is felszínre hozott, amelyek korábban gyakorlatilag feltárhatatlanok voltak. Legyen elég ehelyütt megemlíteni a Nemzeti Múzeum gyarapodásairól szóló rövid, cím nélküli tudósításokat vagy a Xántus világkiállítási gyűjtőútjairól szóló beszámolókat akár a legkisebb vidéki lapokban is. Az Arcanumban jól megfogalmazott keresőkérdések korábban ismeretlen részletekkel képesek gazdagítani a megrajzolható képet.

Mindent egybevetve a kutatás során alkalmazott elsődleges módszer három forráscsoport: a Xántustól származó kéziratos és nyomtatásban megjelent információk, független levéltári és publikációkban napvilágot látott források, valamint múzeumi tárgygyűjteményekből származó adatok összevetése, majd az azokból megalkotható kép felrajzolása volt.

III. Az új tudományos eredmények összefoglalása

A disszertáció bevezető fejezetei bepillantást nyújtanak az Európába érkező korai 'egzotikus' tárgytipusokba, majd a belőlük kialakuló, és a későbbi etnológiai múzeumok alapjait megvető gyűjteményekbe. Képet adnak a hozzájuk, valamint az Európán kívüli népekhez kapcsolódó elképzelésekről, illetve mindezek magyarországi megjelenéséről, beleértve a Magyar Királyság területéről elszármazott keresztény térítőik tudósításait, magyar utazók beszámolóit és azt a képet, amelyet európai beszámolók alapján magyarországi szerzők közvetítettek távoli kontinensek kultúrájáról a hazai közvélemény számára. A dolgozat szempontjából különösen fontosak voltak a 19. századi Egyesült Államokat középpontba állító magyar

útleírások, mivel azok segítenek kontextusba helyezni Xántus későbbi hasonló céllal megjelentetett munkáit, megértetni azt, hogy mekkora jelentőségük volt ezeknek a hazai közvélemény nagyvilágról alkotott képének formálásában.

Külön fejezet foglalkozik a múzeumfogalom magyarországi jelentéstartalmának korai alakulásával, a legkorábbi hazai közgyűjteményekkel, különös tekintettel azokra, amelyek Európán kívüli tárgyakat is őriztek. Áttekinti a Magyar Nemzeti Múzeum 1872, azaz a Néprajzi Osztály megalapítása előtti történetét, bemutatva a múzeum Magyarországra fókuszáló gyűjtőkörét, továbbá azt, hogyan és milyen Európán kívüli gyűjteményeket fogadott be, illetve milyen sors várt az onnan érkező néprajzi, azaz a régiségek körébe nem sorolható tárgyakra, ami még élesebbé teszi azt a fordulatot, amit az Eötvös által elindított irányváltás, és a Pulszky által azzal párhuzamosan végrehajtott szervezeti változás jelentett. Miként Szilágy János György megállapította, ezek eredményeképpen vált a Nemzeti Múzeum *Wunderkammer*ből tudományos osztályokra tagolódó és a nemzeti művelődés alapját képező múzeummá. Ezek egyike lett a Néprajzi Múzeum elődjeként megalapított Etnographiai Osztály.

Mindezek megértéséhez elengedhetetlen szükséges a hazai múzeumügyben ezekben az években meghatározó szerepet játszó három szakember-politikus, Eötvös József, Pulszky Ferenc és Rómer Flóris e tárgykörben megfogalmazott gondolatainak, s persze a disszertáció középpontjába állított Xántus János életútjának megismerése. Ez utóbbit, a halála óta eltelt több mint egy és negyedszázad alatt többen is bemutatták, de ezidáig senki nem vállalkozott a források igazán mélyreható és átfogó elemzésére. Ennek megvalósítása tette lehetővé nem csak korábban homályban maradó részletek feltárását, de annak bemutatását is, hogy Xántus miként vált vidéki ügyvédből avatott természetrajzi gyűjtővé, továbbá számos esetben milyen lényeges ellentmondások mutatkoznak Xántus ego-dokumentumokban tett állításai és a valóság között. Ezek az ellentmondások arra is ösztönözték a dolgozat szerzőjét, hogy magyarázatot próbáljon találni arra, mi motiválhatta Xántust abban, hogy valóban figyelemre méltó amerikai tevékenységét kedvezőbb színben próbálja feltüntetni.

Xántus amerikai munkásságának részletekbe menő vizsgálata nélkül nem lett volna lehetséges annak bemutatása sem, hogy a korabeli Magyarországon miért ő volt a legalkalmasabb, talán az egyetlen, az Eötvös által kitűzött feladat végrehajtására: olyan „sokszólamú” gyűjtést végezni Kelet-Ázsiában, ami egyaránt magába foglalt olyan távoli tudományokat, mint a természettudományok legkülönbözőbb ágai, a néprajz, az iparművészet, a numizmatika és a könyvészet. Korábbi kutatások híján az is e dolgozat feladata volt, hogy

bemutassa, milyen okok miatt vált szükségessé Ausztria számára a kelet-ázsiai expedíció megvalósítása, milyen várható előnyök miatt döntött mellette a bécsi udvar, s ez a döntés milyen gazdasági, politikai és tudományos kihívások elé állította a kiegyezést követően megalakult első magyar kormányt.

Xántus expedíció előtti és utáni írásaiból, onnan küldött leveleiből jól kivihető, milyen fenntartásokkal viseltetett ő maga az expedíció (tudományos) eredményességét illetően, amit az események messzemenően igazoltak. Ezeknek a szakításig vezető ellentéteknek az ábrázolása ugyancsak ennek a dolgozatnak a tárgyát képezte. Jelesül annak a bemutatása, hogy milyen súlyos politikai, hatalmi, tudományos, logisztikai, s nem utolsósorban személyes nehézségek és ellentétek terhelték nem csak Xántus és az expedíciót vezető Karl von Scherzer, hanem az összes magyar résztvevő és az osztrákok küldöttség, sőt a hajók legénységének a viszonyát. Ezek bemutatása ugyancsak szükséges volt, ahhoz, hogy reálisan tudjuk értékelni Xántus gyűjtőtevékenységét, és megértsük annak egyenetlensége mögött meghúzódó okokat, így azt is, hogy miért tekinthető Xántus talán legjobb gyűjteményének a Borneón beszerzett anyag. Az expedícióból kilépett Xántust ott már nem terhelték azok a korlátok és nehézségek, amelyekről korábban nem tudta függetleníteni magát, ugyanakkor rendelkezésére állt az Eötvös által biztosított különtámogatás, amiből nehézségek nélkül tudta finanszírozni ottani, majd jávai gyűjtőútját, vadászexpedícióit.

A dolgozatnak óhatatlanul részét kellett képeznie a Xántus-gyűjtemény és az expedícióban való magyar részvétel recepciójának – ami távolról sem volt olyan egyöntetű, mint azt a korábbi publikációk sugallták – tárgyalása is. A méltán elismert teljesítmény és az annak eredményeképpen hazaérkezett gyűjtemény nagysága és összetettsége ellenére kritikai hangok is teret kaptak, részben a költségek mértékét illetően, részben amiatt – nem is akárcsak, hanem ahogy a forrásokból elsőként sikerült kimutatni, magától Rómer Flóristól –, hogy a külföldre kerülő magyar tárgyak megmentésével szemben előnybe került egy a Nemzeti Múzeum gyűjtőkörébe egészen addig nem tartozó távol-keleti gyűjtemény beszerzése. A korabeli sajtó tanúsága szerint sokkal egyértelműbb sikert aratott a Xántus által gyűjtött népismeit tárgyak önálló kiállításon történő bemutatása 1871 nyarán, míg a természetrajzi gyűjteménye beépült a Nemzeti Múzeum már meglévő kiállításába.

Ugyancsak a korábbi kutatásoknál alaposabban – az egykorú sajtó ma már széles körben hozzáférhető híradásai alapján – mutatja be a dolgozat Xántus (Rómerrel közösen végzett) magyarországi gyűjtését a bécsi világkiállítás magyarországi faluja számára, az összehordott gyűjtemény Köztelken történő bemutatását, majd azt a folyamatot, s annak

háttérét, ahogy Xántus várakozásával ellentétben nem csak a Bécsből visszaérkező magyar gyűjtemény nem került a Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályára, hanem a kelet-ázsiai gyűjtemény „műipari beccsel” bíró részét is át kellett adni a frissen megalakult Iparművészeti Múzeumnak, ami további, megválaszolásra váró kérdéseket vetett fel. Mi is volt igazán fontos a magyar ipar- és kultúrpolitika számára? A forrásokból kibontakozó kép egyértelműen azt mutatja, hogy a kérdésben meghatározó befolyással bíró személyiségek és szervezetek (a már említetteken kívül Keleti Károly, Pulszky Károly, illetve az Országos Ipartestület és az ún. százas bizottság) angol, német és osztrák példákból kiindulva a hazai iparfejlesztés előmozdítása érdekében minden más elé helyezték az Iparművészeti Múzeum létrehozását és fejlesztését, ami közel két évtizedre nem csak megpecsételte az Ethnographiai Osztály sorsát, hanem egészen a megszűnés szélére sodorta. Ebben az is szerepet játszott, hogy az iparművészettel, a régészettel és más tudományágakkal szemben a néprajz ekkoriban még nem rendelkezett intézményes keretekkel, és az 1880-as évek közepéig az útkeresés jellemezte. Egészen addig kérdéses volt, hogy az Ethnographiai Osztály a mai értelemben vett néprajz felé vegye az irányt vagy inkább a háziipar felé mozduljon el. Mindaddig, amíg Eötvöshöz hasonlóan az akkori kultuszminiszter, jelesül Trefort Ágoston az előbbi mellett le nem tette a voksot. Ez nemcsak a gyűjteménygyarapítás állami újjáélesztésében, hanem abban is megnyilvánult, hogy a néprajzi múzeum kérdése – nem függetlenül a közelgő millenniumi ünnepektől – egészen a parlamenti széksorokig jutott, és megszülettek a néprajztudomány intézményi keretei is.

Ebben a helyzetben találta szembe magát az élete alkonyához érkezett Xántus egy kettős kihívással: a növekedés útjára lépett gyűjtemény elhelyezésének problémájával és a leendő múzeum irányultságának meghatározásával. Az elhelyezés kérdése nem is annyira a néprajzi osztály miatt, hanem a millenniumi ünnepekhez közeledő Nemzeti Múzeum és az Országos Képtár elhelyezésének örvén kerül terítékre. Xántus, megragadva egy új épület létrehozásának felcsillanó esélyét, az általa vezetett osztály jövőbeli fejlődését is figyelembe véve 3150 m²-es épületrészt igényelt annak érdekében, hogy az általa elképzelt „végleges két irányú ethnographiai gyűjtemény” elhelyezhető legyen. Ez azt jelentette, hogy a jövőbeli gyűjteményekbe éppúgy beleértette a távoli és szomszédos országok tárgykultúráját, mint a magyarság és a hazai nemzetiségek anyagát, és a sokak által preferált háziipar mellett hasonló súllyal szerepeltetett néprajzi tárgyakat is.

Noha a Néprajzi Múzeum máig érvényes gyűjteményi szerkezetének és gyűjtőkörének meghatározását általában a Xántus helyébe lépő Jankó Jánosnak szokás tulajdonítani, s

tudományos igényességgel valóban ő dolgozta ki, annak alapjait, ahogy maga Jankó is elismerte, Xántus fektette le. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a gyűjtemény átköltöztetése a Nemzeti Múzeum folyosójáról előbb ideiglenesen a Várkert Bazárba, majd a múzeumnak csaknem másfél évtized otthont adó, és a korábban elképzelhetetlen fejlődést lehetővé tevő Csillag utcai épületbe.

A dolgozat záró fejezete Xántus és gyűjteménye utóéletét tekinti át. Ez Xántus esetében azzal a máig élő toposszal való leszámolást jelenti, hogy az ő kalandos élete ihlette volna Karl Mayt Old Shatterhand alakjának megformálásában. Ennél fontosabb és számos további feladatot jelentő kérdés gyűjteményének sorsa. A dolgozat múzeumi források alapján tisztázza, hogy az Iparművészeti Múzeumnak átadott gyűjteményrészről előbb 1898-ban majd 1916-ban valamennyi visszakerült a Néprajzi Múzeumba, míg a többi a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban nyert végleges elhelyezést, ugyanakkor számos tárgy pontos sorsa máig tisztázatlan. Darabról-darabra szükség lenne a teljes gyűjtemény elhelyezésének meghatározására, beleértve az azóta megsemmisült és elcserélt tárgyakat is, s a gyűjtemény legalábbis virtuális formában történő újraegyesítésére, ami természetesen múzeumközi összefogást és jelentős költséggel járó informatikai fejlesztést igényelne. Ugyancsak adós a kutatás legalább az egységet képező gyűjteményrészek (pl. Borneó) katalógusban történő feldolgozásával, és ugyanezt mondhatjuk el a Xántus által hazahozott fotógyűjteményről is, amelynek alkotói az interneten is hozzáférhetővé tett anyagok rendelkezésre állásával mára jó részt azonosíthatóvá váltak.

IV. A dolgozat témakörében megjelent publikációk

- 2000 Amerika-gyűjtemény. In *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. főszerk. Fejős Zoltán, pp. 595–609, Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2008 „*Taking them back to my homeland...*” *Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context*. Szerk. Gyarmati János Budapest: Museum of Ethnography.
- 2008 The Museum of Ethnography and its Exotic Collections. In Gyarmati János ed. „*Taking them back to my homeland...*” *Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context*. pp 1–25. Budapest: Néprajzi Múzeum.

- 2008 The America Collection. In Gyarmati János ed. „*Taking them back to my homeland...*” *Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context*. pp. 82–133. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2013 Gyűjtemény, koncepció és az épület. *MuseumCafé* 7(2): 33–37.
- 2013 A kezdetek kezdete – a Néprajzi Múzeum gyűjteményformálódásának előzményei. *Néprajzi Értesítő* XCV: 17–26.
- 2014 Ha több pénz kell, írjon... Xántus János és a kelet-ázsiai expedíció. *Élet és Tudomány* LXIX. évfolyam 51–52. szám 1613–1615.
- 2016 Pengeélen. A Néprajzi Múzeum első két évtizede. *Ethnographia* 127 (2): 226–243.
- 2019 A „nagy boom” A Néprajzi Múzeum gyűjteményei a 19–20. század fordulóján. *Néprajzi Értesítő* C 2018: 75–94.
- 2019 „A hazafiságot én soha sem tekintem ruhában, de tettben...” Xántus János, a gyűjtő. *Honismeret* XLVII(6): 8–16
- 2021 The Very Beginning The Formation of the Collection of the Museum of Ethnography. *Néprajzi Értesítő* CI 29–39.
- 2020 *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák–Magyar kelet-ázsiai expedíció*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2022 Elindul az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció. *Magyarország globális története*. Szerk. Laczó Ferenc–Varga Bálint. Budapest: Corvina.
- 2023 “Ha időmnek ura leszek”. Xántus János: megyei ügyvédből univerzális gyűjtő. *Néprajzi Hírek* 2022/4: 143–150.
- 2023 *A slave to collecting. János Xántus, collector for the Smithsonian in Washington DC and the Austro-Hungarian East Asian expedition*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2024 Mi valódi gyönyört okoz. *Eurázsia* február 54–55.
- megj. előtt Időnap előtt. 'Egzotikus' gyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban az Ethnographiai Osztály megalapítása előtt. *Néprajzi Értesítő* CIII.